

ՄԻԱԼ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

Մոյն վերնագրով յօդուած մի կայր այս տարուայ (9/21 ապր. 1897) Մասիս լրագրի 112 թուոյն մէջ, յորում յարգ. յօդուածագիրն « Մ. Վրդ. », մէկ կողմանէ կը պահանջէր « գիտական հանգամանքով շարագրուած գրքերէ և յօդուածներէ . . . բացառութիւններու ճշգրտութիւն և պրոթեանք (systemes) յատուկ բառերուն ուղիղ սահմանում », եւ միւս կողմանէ՝ « ցաւոք յայտարարելով » կը զգուշացրնէր հայ հասարակութիւնը այնպիսի գրուածներէ, որք « ո՛չ միայն բաղձաշուած արդիւնքը յառաջ չեն բերեր ընթերցողներուն մէջ, այլ ընդ հակառակը կը մալորեցնեն ուղղութիւնը » սկսնակ մտքերու : — Այդ սողերը կարգացողն իսկոյն հեռանալով պիտոյր յիտողութիւնը պիտի ընէ. — Եթէ կարգաւորով այդ յօդուածը՝ չէ կորուսած իրեն ուղղութիւնը եւ չէ մոլորած պը. յօդուածագիրն, ինչպէս յատկաւ է, ապա այլոյ համար ինչեւ կը վախէ թէ մոլորան. զի այդու կամ իբր տգէտ եւ կամ իբր տկարամիտ ամբաստանած պիտի ըլլայ զայն՝ ինչ որ ինչը չէ : Դարձեալ, թէ՛ այլոց սխալ ուսուցումները սրբապրոցն՝ հարկաւ ինքն ձեռնդռեան եւ ուղղորդեան տիպար պիտի հանդիսանայ իւր խօսից եւ գրութեան մէջ. — արդ տեսնենք թէ յիշակաւ աճողն է :

Պր. յօդուածագիրն պիտոյր յիտողութեանց առիթ տուեր են Գեղիկի Հայոց դիպտրանտրեան գրքուկին առջեւը գրուած Նախարարին երկու — ըստ յարգ. յօդուածագիրն — սխալ բացատրութիւնք. որոնք են, ա. *Fétichisme* բառին իբր հումանիշ գրուած է եղեր ճիշտապաշտութիւն կամ տարրապաշտութիւն. բ. Հնդկական Նիքրոնաւ կամ Նիքրփանան գրուեր է իբր « գերազոյն էակ », եւ այլն : Այս երկուքին վրայ՝ իբրեւ յատանցքի՝ կը գտնան յարգ. յօդուածագիրն ամենայն մեղադրանք եւ պատգովութիւնք :

Պր. յօդուածագիրն կարգը չի խանգարելու

համար սկիւնք նախ *fétiche* եւ *fétichisme* բառերէն :

« Փեղիշ բորգուպներէն *fetiço* բառէն ծագած լինելով, կ'ըսէ նա ինքն, կը նշանակէ թժժանք կամ քլացք » : Արդէն ո՛ր եւ է զադգիւրէն ընդարձակ բառարանաց մէջ կը գտնուին այդ եւ ուրիշ տեղեկութիւնք, այս տարրերութեամբ միայն՝ որ *Litttré* ընդարձակ բառարանին մէջ՝ պորտուգալերէն բառն տարբեր կերպով գրուած է, *fetisso* (գիւթուած, կախարդուած իր՝ առարկայ). իսկ *Bescherelle* (*Bescherelle*) ընդ հակառակն պորտուգ. *fetino* բառէն կը գտնէ *fétiche* ծագումն : Այն տեղ նշանակուած է դարձեալ թէ *fétichisme* բառն հնարած եւ գործածած է առաջին անգամ գիտնականն Դը Բրոս (*De Brosses*), իր « *Dissertation sur le culte des dieux fétiches* » գրութեան մէջ, ի լոյս բնծայուած յամին 1760 : — Սակայն չենք ուզեր այդու նուաւտացնել մեր յարգ. յօդուածագիրն վարկը, իբր թէ *fétiche* մասին տուած տեղեկութիւնները բառարաններէն կամ գրքերէն հաւաքեր է, ինչպէս բրիտ. մենք. քաւ լիցի. անշուշտ ուրիշ բարձրագոյն աղբերկ մի են նոքա, որուն առջեւ ամէն մարդ պէտք է գլուխ խոնարհեցնէ. — իսկ թէ ինչ կը նշանակէ *fétiche*, բոլոր բառարանք կը համաձայնին ընդհանրապէս, թէ՛ բնական առարկաներ, նիւթական իրեր, աստուածացած կենդանիներ, թանձր կուռքեր, քար, փայտ, սլաք, եւ այլն, կը նշանակէ, զորոնք իբր աստուածու կը պաշտեն Ափրիկէի արեւմտեան եղբայր սեւամորթ բնակիչք. այդ թանձր կամ նիւթական առարկայից որուած յարգութիւնն կամ պաշտան *fétichisme* կը կոչուի* : Յուսամ թէ այս տրուած

* Լեոնէք Թէ Բնէ կ'ըսէ այս մասին գիտնական *De Drey*. « *Le mot fétiche, qui est d'origine portugaise, et signifie magique ou divinatoire, désigne, dans l'usage ordinaire, un objet naturel dont les peuples grossiers et sauvages se servent comme de remède magique, de moyen d'interroger l'avenir, et auquel ils accordent des honneurs divins. Ces objets peuvent être pris dans tous les règnes de la nature; ce sont des pierres de forme* »

տեղեկութեանց մէջ եւս ո՛ր եւ է սխալ աւագում, թիրիմացութիւն, գաղափարի վրէպակ, եւ այլն, չէք կարող գտնել, պր. յօդուածագիր, ինչպէս գտած կը համարիր Հ. Յ. Թոմսոնի բառերուն մէջ։ Արդ, ի բաց թողնով վայրեան մի այդ *fétichisme* բառին նիւթական կազմութիւնը, եւ ի նկատի ունենալ իրեն իսկական եւ բնիկ իմաստը կամ միտքը, մի թէ չի նշանակեր իրօք ամենաթմանը իրաց, նիւթական առարկայից, — որպիսիք են՝ բար, փայտ, նետ, եւ այլն, — արուած կրօնական յարգութիւնը եւ պաշտօնը. եւ այս մտօք կարելի չէ արդեօք, ո՛ր եւ է ապերս մի՛ կապ մի նշմարել ընդ մէջ *fétichisme* եւ նիւթապաշտութիւն (որ բնիկ իմաստով կը նշանակէ, «պաշտել նիւթը կամ նիւթական առարկաները») գաղափարներուն մէջ։ Չայս եւս կ'ուզենք անորոշարձնել մեր ընթերցողաց, թէ գիտութեան կամ ուսումնական կրթութեան մի յատկացումը բառերն միշտ իրենց նախկին անձուկ սահմանին մէջ չեն մնացած, այլ երթալով ընդարձակիւ է նոցա նշանակութիւնն. օր. իմաստասէր կամ իմաստասիրտութիւն բառն, — որոյ զիւսն ինչպէս ծանօթ է ամենուն՝ Պիլիթապոլայ կ'ընծայուի, — յառաջն ինչ անձուկ իմաստ ունէր, եւ յետոյ ժամանակաւ ուրբան ընդարձակեցաւ նորա սահմանն։ Այսպէս այլ գիտնաս.

կաննեռնի սմանք աւելի ընդարձակ իմաստ մի կ'ընծայեն *fétichisme* բառին, քան ինչ որ էր յառաջն, ինչպէս յայտնի է այդ նախորդ ծանօթութեան մէջ պրուած տեղեկութիւնն, որ զերթէ կը մօտենայ բանէր եւ նիւթական համայնաստուածութեան (*panthéisme grossier et matériel*) կամ նիւթապաշտութեան, իւր բնիկ իմաստով առնելով այս բառս, ինչպէս փոքր ինչ յառաջ ըսինք։ — Սակայն, պր. յօդուածագիրն խօսքի տակ չի մնար, խոյն կ'առարկէ՝ թէ «նիւթապաշտութիւն կամ տարրապաշտութիւն բառերը զորածուած են ցարդ, — եւ մեծ իրաւարթերեւ (ո՛վ կամ ինչ հեղինակութիւն հաստատեց զայդ) — նշանակելու համար կրօնա-իմաստասիրական (վա՛շ. այսպիսի բարդութիւն պէտ նշանակուած չէր բերականութեանց մէջ) մարդապետութիւններէն մին, *matérialisme*» * ։

Անգամ մի քննենք մեր մէջ գտնուած զաղը. հայ. բառարանները, եւ տեսնենք թէ ինչ կը դնեն *fétiche* եւ *fétichisme* բառերուն առջեւ.

Նախ եւ առաջ Նորայր Բիւզանդացին, որոյ բառարանն ընտրեալագոյնն է ցարդ եւ դածնեռուն մէջ, կը դնէ *fétiche*-ի դիմաց, կոռք (սեւամորթից Ափրիկէի) . իսկ *fétichisme*, կոռքաշտութիւն (սեւամորթից փրիկեցոց), — Սիւլ է, սիւլ է, կը գոչէ իսկոյն «Մ. Վրդ.», զի կոռքն է *idole*, եւ կոռքաշտութիւն՝ *idolâtrie*.

Հ. Մ. Վ. Քալուսի կը դնէ *fétiche*-ի դիմաց, Թերափ, քերափիւ. իսկ *fétichisme*, Պաշտօն քերափիւց կամ Սնոսիապաշտութիւն։ — Սիւլ է եւ այդ, կը գոչէ «Մ. Վրդ.», զի քերափք կ'ըսուի զաղը. *penates*, իսկ սնոսիապաշտութիւն՝ *superstition*.

* Նշանուոր բառարանը այլազգ կը դնեն զայդ. ն. Ինչպէնդարն *matérialisme* բառին դիմաց կը դնէ նիւթակրօնութիւն, Հ. Մ. Վ. Քալուսին՝ նիւթակրօնութիւն, եւ այլն. ապա ուրեմն նիւթապաշտութիւն բառի զորածուածութիւնն *matérialisme* բառին դիմաց ընդհանուր եղած չէ, եւ ոչ այլ ընդհանրիկ ընտրեալագոյն բառարանաց, ինչպէս կ'ուզէ հաստատել «Մ. Վրդ.» :

et de grandeur extraordinaire, des morceaux de bois, des forêts entières, des animaux de toute espèce. Les objets que la nature fournit à l'homme se nomment des fétiches naturels. Mais l'homme, qui a consacré une fois une certaine forme naturelle, l'imité ou la compose de divers objets réputés sacrés et en fait des fétiches artificiels. Il est incontestable que le culte des fétiches a pour base une idée religieuse, mais une idée qui appartient au dernier degré du développement religieux, une idée qui n'est, sous la forme dont nous venons de parler, qu'un panthéisme grossier et matériel, dans lequel le sentiment obscur identifie encore le divin avec la matière, sans pouvoir dégager la vérité pure des ténébres qui l'enveloppent. Cette forme du fétichisme ne se trouve que parmi des peuplades qui sont au plus bas degré de l'échelle de la civilisation. Diction. théolog. t. V. Paris. 1860, p. բառն *Fétiche* եւ *Fétichisme*. էջ 484.

Տեմերնիպաշեան կը գնէ. *fétiche*, Թան-
ճրակոսք . *fétichisme*, Թանճրակապաշտու-
թիւն . իսկ Նուպարեան. *fétiche*, Թանճրա-
կոսք (Արիւնիկի սեւամարմինը), Ֆիդիշ . *fé-
tichisme*, Թանճրակոսք պաշտօն, Թան-
ճրակապաշտութիւն, Ֆիդիշութիւն . — Սխալ
է, սխալ, կը կրինէ զայրագին « Մ . Վրդ . », ,
եւ թմիղ ըսնն, կ'ըսէ, ամենայն բառագէտք .
« Կարծեմ փեդիշապաշտութեան զուրս ոչ մէկ
բառական թարգմանութիւն պիտի կրնայ այն-
քան լաւ եւ ուղիղ բացատրել *fétichisme*ի
սկզբունքը » : Փեդիշապաշտութիւն . . . Բնշ
լեզուներէն է այդ . *fétiche* չի հասկացողն՝
պիտի հասկանայ մի թէ փեդիշ . . . ո՞վ
կարող էր այլպիսի գիւտ մ'ընել՝ բաց ի « Մ .
Վրդ . », , մարդ կարգաւու միջոց անգամ չու-
զեր հաւատալ աշխրոսն . այնպիսի գիւտ մ'է
այդ, որ կը հարթէ թարգմանին առջեւ ա-
մենայն դժուարութիւն, բայց կը անանկացնէ
բառարանաց յօրինողները եւ վաճառողները .
զի՞ ո՞վ այնուհետեւ բառարանի պէտք կ'ըզ-
ղայ, բաական է որ ս'եւ է օտար լեզուի բառ՝
հայերէն տառերով գրուի, հայերէն կ'ըլլայ
այն, եւ ամէն մարդ պէտք է հասկնայ զայն :

Եթէ նշանաւոր բառարանը անգամ այո-
քան կը տարբերին իրարմ եւ իրարու գէմ-
ընողմ կը մարտնչին *fétichisme*ի համա-
պատասխան հայերէն բառ մի գտնելու մէջ,
բնաւ մեր յարգ . յօգուածայրին խղճին կամ
աչքին չի՞ զարկաւ այդ բանը, որ յառաջ քան
Բուդդիշի յօգուածներէն՝ այդ բառարան-
ներուն զգուշացրնէր իւր ընթերցողները . զի
սիրտի վերջինը կարող են « մնորեցնել
ուզողմիւնը այն մտքերուն, որոնք գեւ նոր
պիտի սկսին կրօնական ուսումնասիրութիւն-
ներու սահմանը թեւակոխել », մինչ անխախ-
կը տորիւն աւանդուող ձեռքը յիշեալ բառա-
բանը՝ իբրու անհրաժեշտ գործիք կամ առաջ-
նորդը . եւ թողած զանոնք « Մ . Վրդ . », ,
եկեր գնացեր մի այնպիսի թերթի (— որ
հազիւ թէ նորուսից ձեռքը կ'անցնի —) մէկ
խորշին մէջ զանուած բառի մի գէմ՝ այդքան
զայրոյթ կը յայտնէ, այդքան խտապահանջ
կը հանդիսանայ . . . անբացատրելի է այդ :

Եթէ *fétiche* կը նշանակէ թծանիք, քրացք
կամ քիչ, հնայեակ կամ հնայեկ, յոշարից

արձանք*, եւ այլն, ինչու սուպ *fétichisme*
չի թարգմանել՝ թծապաշտութիւն, հնայա-
պաշտութիւն, յոշարապաշտութիւն, եւ այլն .
գէթ սորա հայերէն բառեր են եւ շատ օտար
չեն բառական իմաստէն :

* * *

Իսկ նիւտանի կամ նիւվանայի բացա-
տրութեան մասին՝ յայտ է թէ նշանաւոր
հնդկագէտը անգամ չեն համաձայնիր իրա-
րու, ինչպէս կը խոստովանի զայս նա եւ
նոյն ինքն « Մ . Վրդ . », վասն զի ոչ Մ-Յ-
նա (𑀯𑀭𑁆𑀮𑀺) սանսկրիտերէն կը նշանակէ
« փշէլ ի բաց, մարել, շիջուցանել » . փո-
խաբերաբար, « սպառումն, շիջումն կենաց .
դադարումն, վախճան շարժման, հանգիստ** » .
եւ կամ, « պայման իմն գերազդոյն կենաց »
էութեան, եւ այլն, առ որ կը հասնի մարդ՝
գործելով զառաքինութիւն » : Սակայն նոյն
իսկ այլ եւ այլ բուդդայական աղանդք կը
տարբերին սոյն անուանս բացատրութեան մէջ .
զի սմանք կը հասկանան զայն, իբրու վերջ-
նական երանութեան վիճակ մի, փառաւո-
րեալ էութիւն մի . իսկ այլք, բացարձակ եւ
սպառսպուռ եղծում մի, համարելով թէ
միայն ոչնչացումն է՝ որ կը փարատէ աշխար-
հիս ցաւերն եւ վշտերը, որով եւ կ'երա-
նանայ մարդ : Այս վերջինս է բուն ընդու-
նելի եւ հարապատ վարդապետութիւն բուդ-
դայականաց : Բայց կան նա եւ գիտնականք
մմանք, ինչպէս է Weinhart, որք կը վար-
դապետեն թէ, « Բուդդա կը ճանաչէ էակ
մի գերազդոյն, կատարեալ, հոգեղէն, նիւ-
վանա, որ կ'ապրի ինքն յինքեան անփոփոխ
հանգստեան մի եւ գերազդոյն երջանկութեան
մի մէջ*** », եւ այլն : Սակայն, նոյն այս

* Յոշարից արձանք, (տես Հայ . խոս . բա-
ւարան Զախլախեանի . Վենետիկ, 1837) կը
մեկնուի . « Կախարդական քարերը կամ կուռք » .
Թերեւս այս բացատրութիւնս ընտրեալագոյն ԸԼ-
լայ *fétiche*ի իմաստը բացատրելու համար :

** Հմմտ . Burnouf, Diction. Sanscrit-franc.
Paris, 1863, 42 370 .

*** « Boudha reconnait un Être suprême,
parfait, spirituel, nirwana, qui vit en lui-même

յիշեալ հեղինակն ուրիշ աւելի բնորոշակ եւ հմուտ յօգուածի մի մէջ, որով մանրամասն կը բացատրէ բուզդայական վարդապետութիւնը, կարծես բոլորովին վերնոյն հակառակը կը հաստատէ ներշնչանքի նկատմամբ, որ աւելի ճշգրտոյն է. « Նախկին բուզդայութիւնն ի բնէ աւելի գրութիւն մ'է բարոյականի՝ քան թէ կրօնը մի: Այն հարցմանը, թէ՛ ինչպէս կարող է մարդ ազատիլ գոյութեան տանջումքներէն, կը պատասխանէ սոյն բարոյական. ներշնչանքի միջոցաւ, որ հետեւաբար գերազայն բարին է, վերջնական նպատակ ամենայն բարոյականի: Բուզդայան կը խօսի այն ներշնչանքի մասին. բայց նա երբեք չբացատրեր յստակօրէն թէ ինչ բան է այն, մինչ կը հերքէ բրահմաներու այս մասին ունեցած զանազան կարծիքները: Այս գաղափարս միշտ տարտամ եւ անթաքտ կը մնայ, քանի որ մէկ կողմանէ նոյն իսկ Բուզդայի աշակերտը, որք ջանացին բացատրել նորա էութիւնը, այս անուանաւ կամ բառին մասին ունեցան բոլորովին իրարու հակառակ կարծիքներ, եւ միւս կողմանէ թիրիզատոյք՝ նոյն անուան բառական եւ ստուգաբանական իմաստին նայելով՝ թարգմանեցին զայն « *Myangdan* = *las hdañ* = *ba* », որ է « ցաւերէ ազատելոյ վիճակն »: Իսկ բնիկ իմաստն ներշնչանք բառին է՝ ոչնչացումն, շիրտն: Անտարակոյս Բուզդայայ մտքով կ'իմանայր զայն՝ իբրեւ գաղափար մտքի գոյութեան, զի յաճախ կը նմանցընէ զներշնչանք՝ ճրագի մի մարելուն* », եւ այլն:

Արդ, եթէ դիտնականք անգամ իրարու հետ միաբանք չեն այդ բառին կամ անուան բացատրութեան մէջ, ինչո՞ւ ապա այդքան զարմանք եւ զայրոյթ՝ Գեղեցիկ գրքի Նախաբանը գրողին դէմ, որ այլ եւ այլ կարծեաց մէջ հետեւեր է միոյն քան միւսոյն, — համարենք նա եւ թէ՛ նուազ հաւանականի, — քանի որ « յերկրայն ազատութիւն է »:

Մինչ « Մ. Վրդ. », վերջին տողերը կարգաւոր՝ կ'ուզէին հրաժեշտի ողջոյնս տալ իւր յօդուածին, որ — անկեղծօրէն խօսելով — բաւական նորութիւններ ունի իրեն մէջ, եւ արեւ միտարարութիւնն բառին չի հանդիպմամբ: Շատ օտար երեւցաւ ինձ. կարդացի, դարձեալ կարդացի, մտածեցի, բառարան նայեցայ, մէկ գիրը հանեցի՝ միւս մի դրի տեղը, ետեւ առաջ փոխութեցի տառերը, զուգէ ստուգաբանական վերապակ մ'է՛ ըսելով, վերջապէս անկարելի եղաւ ինձ իմաստ մի հանել: Յանկարծ գաղղիներէն *mytologie* բառը միտքս եկաւ. եւ յերաւի չէի սխալած: Ինչ օտար գրութիւն է այդ, հանդարտ խղճով առնուլ եւ զործածել օտար լեզուի բառեր, կամ կէսն հայ՝ կէսն օտար. մի թէ յունիքը դիցաբանութիւնն բառը, որ ճշգիւ կը համապատասխանէ *mytologie*ի, ինչպէս կը գործածուի ընդհանրապէս եւ կը գինն բոլոր բառարանք: Բայց եթէ ուզեր է յարգ. յուսածագիրն աւելի բառին ճշգրտութեան ուշ գնել՝ քան լեզուին, այն ժամանակ պէտք էր առաստիճանաբանութիւն գինել, ո՛չ թէ միջաբանութիւն. զի յուն. *μῦθος* կը նշանակէ « ստասպել, ստայօղ գրոյց », եւ այլն: Այդ ոճով կը վախճուի թէ կամաց կամաց բոլորովին նոր լեզու մի ստեղծուի, զոր ոչ ոք պիտի հասկնայ բաց ի գրողներէն. արդ որ խնդրուի յարգ. յօդուածագիրներէ՛ չի նորա գեղ լեզուաց իստանկութեան դարը:

Բերանակցի

dans un repos immuable et une félicité souveraine». Diction. théolog. t. XVII. *Paganisme*, p. 19. Paris. Gaume frères, etc. 1863.

* Weinhart, *Bouddhisme*, էջ 160.

